

ИЗЛЕДВАНЕ НА ДАНЪЦИТЕ И ДАНЪЧНИЯ АНАЛИЗ В КОНТЕКСТА НА ИКОНОМИЧЕСКАТА ТРАДИЦИЯ

Гл.ас. д-р Емил Калчев
*Департамент „Икономика“
Нов български университет*

Резюме: В държавите се формират общества, еволюиращи във времето и преминаващи от един тип в друг. Всички те се финансират главно чрез данъци. Възниква въпросът дали с усъвършенстване на данъчната техника в хода на цивилизацията се променя и същността на данъците? От друга страна, различните типове общества имат различни възгледи за икономиката, обобщени в научни традиции и доктрини. В техните рамки по специфичен начин се дефинират функциите на данъците в икономиката, както и тяхната предпочитана структура и размери. Кои са ключовите моменти в различните икономически перспективи, плод на дългогодишна научна дискусия, и как те рефлектират върху съвременния данъчен анализ? Може ли да бъде разбран той извън контекста на поляризираната икономическа традиция?

Ключова дума: данъци, данъчен анализ, история на данъците

STUDY OF TAXES AND TAX ANALYSIS IN THE KONTEXT OF THE ECONOMIC TRADITION

Assist. Prof. Emil Kalchev, Ph.D.
*Department of Economics
New Bulgarian University*

Summary: States formed different societies evolving in history, and passing from one type to another. All of them are funded mainly by taxes. Was the improvement of tax techniques in the course of civilization accompanied by changes in nature of taxes? On other hand, different societies have different views on economy, summarized in scientific traditions and doctrines. They define specifically the functions of taxation in the economy as well as their preferred design and rates. What are the key moments in the different economic doctrines, and how do they affect contemporary tax analysis? Can it be understood outside the context of polarized economic tradition?

Key words: taxes, tax analysis, tax history

1. Увод

За разлика от други икономически категории, предполагащи конкретна размяна между стопански субекти, определящи черти на данъците са тяхната едностранност и съпътстващата я принуда – дължими са, само защото властта ги изисква. Те не само съпътстват човешкото общество от незапомнени времена, но оказват решаващо влияние върху неговото развитие, култура и икономика. В този смисъл пророчески са думите на австрийския икономист от първата половина на XX в. *Йозеф Шумпетер*: “на какво културно равнище е [един народ *бел. авт.*], как изглежда неговата социална структура, с какво неговата политика може да подпомогне предприятията - това и много други неща ги има в [историята на финансите *бел. авт.*]” [1:5]. А какво е тя, ако не преди всичко история на данъчното облагане?

Съвременният данъчен историк *Чарлс Адамс* развива подобна идея в забележителната си книга „За добро и зло: влиянието на данъците върху хода на цивилизацията” [2], в която ги изследва като фактор, движещ, променящ и насочващ развитието на държавите и обществата. Интересно е, че независимо от промените в данъчната техника, съответстващи на модерните икономически, социални и информационни системи, в същността си данъчните форми са познати още от древността – така, както гласи старата римска максима - „Всичко ново е добре забравено старо”. Невероятното многообразие на форми за практикуване на данъците, подобие то им с други налози, липсата на легална дефиниция за тях в българското законодателство и изобщо неясното съдържание, влагано в това сложно понятие, налагат те да бъдат дефинирани специално.

От друга страна, данъците винаги са резултат на определени политически и икономически възгледи, традиции и доктрини. Всички те са обединени в два непримирими един към друг лагера: едните възприемат перспективата на индивида, другите – на държавата като

цяло. Тази поляризирана традиция, датираща от древността, е характерна и за нашето съвремие. Тя предполага поляризирано разбиране и за данъците, обобщено в различни типове данъчен анализ: такъв обслужващ интересите на индивидуалните икономически актьори (гражданите и фирмите) и друг, натоварващ данъците с функцията на инструмент на активната икономическа политика на държавата.

2. Начала на данъчната еволюция

Исторически погледнато, преди да станат задължение (за даване, плащане) данъците са свободно, епизодично дарение в полза на вожда на общността (племето, града-държава и др.), извършвано с конкретна цел (благодарност за придобитата плячка във война, израз на подчинение, на приятелство и т.н.). Например, когато в „Илиада“ Агамемнон предлага на Ахил властта върху „селища седем цветущи“, за да спечели подкрепата му в Троянската война, той споменава като единствена полза за него подаръците, с които техните жители „ще го тачат наравно със бог олимпийски“ [3: IX песен, 150-5 стих], както всъщност са схващани данъците тогава [4:680]. Първоначално те дори не са основен източник на доход за вожда, а само допълнение към богатството му [5:242].

Началата на данъчната еволюция се свързват с цивилизацията и държавността на Древен Египет, просъществувал от V-то хил. пр. Хр. до падането му под Рим през 30 г. пр. Хр. Не само защото централизираната древноегипетска империя се финансирала главно чрез данъци, а данъчната администрация била основен инструмент за поддържане на реда в нея, но тя е интересна и с паралелите между данъчното облагане тогава и днес. Например, подобно на днешната епоха, там се облагало почти всичко: продажби, роби, чужденци, внос, износ, стопански дейности и др. От друга страна, селскостопанската продукция (реколта от полето и лични градини) и

продуктите от преработката ѝ, подлежащи на годишен (натурален) данък, подобно на съвременния данък върху общия доход. Тогава той е налаган не върху произведеното, а върху онова, което трябва да се произведе от определена площ земя [6:978] - подход, прилаган и сега. Това предполагало предварителни изчисления колко продукция може да се произведе от дадена площ земя [7:140], което развило познанията по геометрия. Земеделието било тогава основата на икономическия живот, а индустрия и търговия се практикували главно около храмовете и дворците. Земята била собственост на фараона и населението не можело да я притежава, а само да я обработва [8:34]. В този смисъл данъците върху продукта на земята в Древен Египет могат да се интерпретират като аренда. В ранните години на тази цивилизация огромната власт на данъчната администрация е съпътствана от справедлива грижа към данъкоплатците, както показват някои древни текстове – например такива, съдържащи нарочни инструкции към данъчните инкасатори: „ако беден земеделец има данъчни недобори, опрости две-трети от тях“ [9:180]. На облагане с данъци не подлежали всички, защото имало специално освободени (така е и днес) – например военните, плащали задълженията си чрез служене на фараона [7:164]. Областите в рамките на империята дължали контрибуции под формата на годишни суми, но иначе външните владения не били интегрирани в обща държава. Така организирана, системата за облагане функционирала повече от две хилядолетия без да предизвиква данъчни бунтове. Срещу съпътстващата я корупция фараоните се борели безпощадно, главно чрез внедряване на шпиони и прилагане на сурови наказания за корумпираните данъчни инкасатори.

Постепенно контрибуциите се превърнали в инструмент за колонизиране на съседни народи, а продукцията на една трета от земята - тази на храмовете, които също се превръщали в собственици,

била освободена от облагане в полза на държавата.¹ На този фон фараонът *Аханатен* предприел мащабни религиозни реформи, които разделили обществото, и властта му значително отслабнала. Използвайки това, областите, натоварени с контрибуции, престанали да плащат, а приходите от преки данъци вече не били достатъчни за финансиране на държавните нужди, поради мащабните изключения от облагане. Това подготвило бавния залез на Древен Египет. Около седемстотин години преди завладяването му от римляните, той е управляван от духовенството, станало силно поради данъците, които налагало върху земите си, и от чужди династии (асирийци, перси и гърци). В периода преди римляните Египет е дотолкова икономически обезсилен от тиранията на данъчната бюрокрация, унищожила всякакви стимул за труд и стопанска дейност, че след завладяването му от *Октавиан* се наложило римската войска да бъде впрегната за възстановяване на стопанството. Октавиан променил данъчната система на Египет, вследствие на което той се превърнал не само в най-богатата, но и в една от най-верните и мирни римски провинции.

За разлика от централизираното стопанство и тоталитарното общество на Древен Египет, древните гърци въвеждат демокрацията и развиват капиталистическа по своята същност икономика, основана на частна собственост. Те изповядват идеала за свобода в рамките на обществото – това на града, в който живеели. В стопанството им преобладава земеделието и скотовъдството, но постепенно се развива лозарство и отглеждане на маслини. Най-сложните работи се извършвали от професионални занаятчии, за труда на които се заплащало, а най-видна роля в гръцките общества играели търговците [10:141-3].

¹ В Древен Шумер и Вавилония царят нямал монопол над собствеността върху земята. Наред с него и храмовете, земя притежавала и висшата класа от населението – жреците и постоянната царска дружина, жителите на градовете и др. Това довело до мощно развитие на правото в тези държави и особено на писменото гражданско право, както и до открито разслояване на обществото [8:35-7].

Зародишът на тиранията според древните гърци се корени не в нещо друго, но в данъците, и по-специално в преките данъци (подобен е възгледът и на някои съвременни либерали). Гърците прилагали три типа данъчни системи. Най-простата от тях е тази на Спарта – многобройният ѝ военен елит е изключен от облагане и издържан от задължителни доставки на прикрепените към всеки имот роби. Втората е характерна за градове-държави, управлявани от малцинства (напр. Коринт при Кипселидите, Атина при Пизистрат и др.). Нейна основа са преките данъци: 10-процентен натурален данък върху реколтата и поголовен данък. Те са подкрепяни от мита и данъци върху продажбите. Третият тип данъчна система се свързва с демократична Атина (510 – 322 пр. Хр.), в която не се допускали преки данъци, тъй като гражданите участвали в управлението. По правило само градове, управлявани от тирани, могли да наложат преки данъци, при това с ниски размери. Атиняните плащали ниски косвени данъци² – върху продажбите, вноса, банковите операции, а също така и такси – за преминаване по път или мост, за ползване на пристанище, за съдилища и др. За тези, които укривали данъци, последните били налагани в 10-кратен размер, а информаторите получавали половината от тази сума. Презирани професии като проституция, гадателство, медицина и др. са облагани и с преки данъци, а за чужденците се прилагал и месечен поголовен данък. В случай на война всички плащали специален данък (еисфора), който след това е прекратяван, нещо което почти не се случва в съвременната епоха. По-богатите граждани правели и т.нар. литургии – дарения в обща полза (организиране на игри, построяване на мост, на училище и т.н.) [11:688-9]. Подобно на повечето съвременни данъчни системи и тази в демократична Атина била прогресивна – богатите плащали повече, участвайки в търговията, а най-бедните – нищо; те били изключени и

² У нас към момента косвените данъци са над 75 на сто от общите данъчни приходи на държавата.

от еисфората. Литургиите, макар и доброволни, засилвали прогресивния ѝ характер. Не администрация събирала налозите, а частни предприемачи – откупчици, които наддавали на публичен аукцион за това право. С течение на времето те заработили предимно за своя сметка, което наложило обществен контрол върху събирането на данъците.

По-малките и слаби градове-държави плащали контрибуция на по-силните срещу защита. В резултат на победата при Маратон през 490 г. пр. Хр. Атина формирала т.нар. делоска лига,³ състояща се от 200 градове-държави, а управлението на общите финанси било възложено на известен и уважаван атински генерал. Той оценявал данъците, дължими от членовете на лигата, въз основа на възможностите и богатството им (подобно на подхода днес) и гарантирал справедливото им използване (гаранция, която в съвременето много рядко се дава). Данъчната равнопоставеност като етична норма започва вероятно с него и той не случайно остава в историята като *Аристид Справедливия* [12:41-2]. След смъртта му атиняните заграбили богатството на лигата, което я разединило и подпомогнало победата на Спарта в Пелопонеските войни.

Данъците в ранната Римска Република не са особено важни за финансирането ѝ, защото ентузиазираниите и патриотични римски граждани и плячката от войните са в основата на стопанството. Данъците там са ниски - върху продажбите, пристанищата и преди всичко върху робите (основния производителен капитал в римското стопанство). Те се събирали от откупчици, най-често търговци на роби, които давали заеми на гражданите, за да платят те данъците си, а робите служели като обезпечение. Ако заемите не се обслужвали, откупчиците получавали робите, които продавали, за да се удовлетворят. Римските граждани дължали и прогресивен имуществен военен данък (трибут), който се връщал от плячката (ако има такава)

³ От остров Делос, където се съхранявали общите пари на лигата.

[13:669-70]. Към средата на II в. пр. Хр. той е отменен и в продължение на около 500 г. те не са субект на преки данъци.

Ресурси и богатства се стичали от завладените територии в Рим и приходите от данъците върху търговията растели. Основният източник за хазната, управлявана от сената, са данъците от провинциите. За да бъдат те гарантирани, римляните заложили на тактика за колонизиране, прилагана и от Египет преди това, но не тъй последователно - легиони под разпореждане на управителя били стационарни във всяка провинция и те били опората на римската власт там. От друга страна, нито местните данъчни системи били променяни, нито действащите в провинциите откупчици. За легитимация на тази тактика римляните лансират идеята, че данъците са всъщност цената на сигурността на провинциите, гарантирана от легионите им.⁴

Към II в. пр. Хр. хора с неаристократичен произход (т.нар. публикани) се издигат до доминантна роля в римското общество. Главният лост е позицията на данъчни откупчици, към която те се стремели с всички сили и средства. Така те не само бързо забогатявали в огромни размери, подобно на днешните митничари и „дедесари“, но скоро започнали да контролират икономиката и политическата система на републиката [14:45]. Средства за авансиране на част от данъците към сената те набирали чрез продажба на дялове, подобно на съвременните акционерни дружества, с което придобивали правото да ги събират в римските провинции, гарантирайки солидна възвращаемост на акционерите си, измежду които и немалко сенатори. Дяловете се продавали на форума в Рим и представлявали най-добрата финансова инвестиция за онова време [2:82]. Съвсем ясна е цената за качеството на тази инвестиция – безогледна данъчна експлоатация на провинциите, толерирана от сената. Много военни действия в Мала Азия, познати от историята на

⁴ Съвременното наименование на тази идея е „принцип на еквивалентност“.

това време, са всъщност походи за събиране на данъчни дългове [15:76]. Апетитът на публиканите за богатство и свързаната с него власт, основа за още богатство, бил ненаситен. Негова жертва паднал и гръцкият остров Родос, който заемал ключово положение в морската търговия по онова време, дължащо се отчасти на местоположението му, но преди всичко на статуса му на свободно пристанище (подобно на днешните свободни икономически и офшорни зони). Позицията на Родос се подкрепяла и от това, че той предоставял необходимо (публично) благо, гарантиращо функционирането на морската търговия в империята - защита от пиратите, която той финансирал чрез събираните ниски пристанищни такси. Публиканите, използвайки антиримските политически настроения на Родос, създали свободно пристанище на остров Делос, който не събирал пристанищни такси изобщо. Това бързо разрушило позицията на Родос и вероятно е първият известен пример за последствията от данъчната конкуренция, тема твърде актуална в Европейския съюз днес. Делос не действал обаче срещу пиратите и те засилили набезите си, а с това процъфтяла и търговията с роби, осъществявана главно от тях. Съвсем логично островът се превърнал в главен пазар на роби и нов източник на богатство за публиканите, но проблемите за морската търговия в империята останали [15:160-1].

Реакцията на безогледната данъчна експлоатация от публиканите не закъсняла - градовете в Мала Азия и Гърция се вдигнали на мащабни данъчни бунтове. След като ги потушил, генерал *Сула* новаторски въвел специални агенти за събиране на дължимите за годините на бунта налози, съчетаващи военни и административни умения.⁵ Той ограничил влиянието на публиканите и засилил това на сената. Публиканите обаче не само не били изместени от инкасирането на данъците, но станали дори и по-арогантни - вместо да оценяват размера им и ги събират, те отдавали тези трудоемки

⁵ Подобни агенти се подвизават днес в редица държави.

дейности на подизпълнители - най-често на управителите на градовете. От друга страна, генералите, изпращани на мисии от сената, ставали все по-силни поради данъците, които и те изисквали от местното население, за да финансират походите си. След Сула *Помпей* приложил тази тактика, налагайки тежки данъци в източните провинции (поголовен данък, данък-домакинство и др.), за да финансира похода си срещу пиратите, чиято дейност процъфтявала след съсипването на Родос [16:88]. Той конфискувал и данъците, събрани от публиканите под формата на заем, който така и не върнал. След като *Юлий Цезар* сменил Помпей, намалил данъците и започнал да ги договаря директно с градовете, елиминирайки посредничеството на публиканите, въвеждайки и правото за предоговарянето им, в определени случаи (напр. бедна реколта), т.е. данъците вече зависели в някаква степен от икономическите резултати на данькоплатците в източните провинции, подобно на днешните данъци върху доходите и печалбата. Убиецът му *Брут*, а и неговият - *Марк Антоний*, се върнали към бруталната данъчна практиката на Сула. След победата си над Антоний Октавиан „приватизирал“ Египет, насочвайки данъчните постъпления не към сената, но към себе си в ролята на пръв гражданин. Така той се превърнал в най-богатия човек в републиката и започнал да финансира сената. Новаторско е изграждането на първата военна каса, в която той внесъл голяма част от богатството си и от която по това време се изплащали пенсии на военните [15:183-4]. Въз основа на данъците Октавиан Август демонтирал на практика републиката, с която изчезнали и публиканите. Той въвел децентрализирана система, в която събирането на данъци било задължение на местните власти. За да бъдат контролирани те, е извършена регистрация и оценка на имуществото в империята (*ценз* на имота).⁶ Централната власт вече можела обективно и справедливо

⁶ Тъкмо този епизод от историята на данъците е описан от евангелист *Лука* (2:1-7) във връзка с раждането на Исус. Баща му Йосиф и майка му Мария отиват от Назарет

да оценява от кой град или провинция колко данък да поиска, гарантирайки не само равномерност и предвидимост на данъчните си приходи, но и снижавайки по този начин и вероятността от облагане със свръхвисоки, разрушителни за стопанството данъци. Значително се подобрила събираемостта, още повече че Август се придържал към ниски данъчни размери. Той въвел данък от 5 на сто върху наследствата (без тези в полза на децата и съпрузите), от който се плащали пенсии на армията и който станал образец за подобните данъци, практикувани до днес. Други негови данъци са: върху освобождаваните роби – 5 на сто, върху продажбите на роби – 4 на сто, и върху всички останали продажби - 1 на сто (общ данък върху продажбите, който *Гибън* определя като справедлив [16:90]). Спрели грабежите, нямало повече принудителни, тежки и извънредни данъци.

Нерон модифицирал системата на Август, като направил публични данъчните разпоредби и задължил съдилищата да решават приоритетно дела срещу данъчни инкасатори. За преодоляване на корупцията сред тях били използвани и информатори, а наказанието било 10-пъти надвзетия данък, като 40 процента от това отивало за информатора. При лоши реколти се прилагали данъчни мораториуми и преоценки. Изобщо, в този период се полагали справедливи грижи за данъкоплатците и те не се бунтували. Така системата удържала повече от две столетия на мир и просперитет за империята и за гражданите ѝ. Като глава на финансовата администрация императорът насочвал прокураторите си (т.нар. адвокати на фиска) да изработят система от правни отношения, регулираща конфликтите между държавата и данъкоплатците. Решенията му добили силата на закони и се превърнали в основа на римската юриспруденция. Така постепенно се създаде стройната система на римското право, кодифицирана по-късно [15:249].

във Витлеем, за да регистрират имуществото си, както повелявала заповедта на Кеасар Август. Именно там се ражда Исус. Той е повит и оставен от майка си в яслите, защото в гостилницата нямало място за тях.

Колапсът идва през III в., когато императорите започнали да намаляват съдържанието на ценни метали в парите, аналог на усиленото им печатане в по-късни времена, и в резултат почти напълно ги обезценили. Това бил и краят на августовата данъчна система, базирана на оценки на имуществата и предполагаща стабилна валута.⁷ Ситуацията изисквала нов ред в империята и *Деоклециан* се заел да го установи. Той направил тъкмо обратното на онова, което изградил Август – централизирайл държавата, увеличил данъчните размери и национализирайл всичко, което можело да се национализира, а принудата се превърнала в основен икономически инструмент. Той извършил нова оценка на имуществата, отнел данъчния имунитет на Италия, в която от около 500 г. не се плащали преки данъци, въвел потенциално облагане, независимо от резултата на стопанската дейност, каквото египтяните прилагали хилядолетия преди това, и премахнал парите като средство за плащане на налозите. Те се дължали в единица аграрна продукция (иугум), в зависимост от категорията на земята. За администрирането на тази система била необходима армия от чиновници, докато данъкоплатците, изнемогващи под бремето ѝ, масово напускали земята си. Като мярка срещу срутването на този ред те и поколенията им били закрепостявани към нея, а правото на свободно движение в империята, просъществувало повече от хиляда години, било суспендирано. Невъзможността събраната като данък продукция да се складира за достатъчно дълго време наложила бюджетирането като практика – давали се заявки какво е необходимо на държавата и се събирало тъкмо това в заявеното количество. Тази система държала данъкоплатците в пълно неведение какво и колко ще трябва да плащат дори през следващата година [15:285-7]. Изобщо, въведен бил прототипът на реалния социализъм.

⁷ Връзката между монетарна и фискална политика е един от най-сериозните финансови проблеми в Европейския съюз, в който има обща монетарна и национална фискална политика.

Константин наследил Деоклециан и през 306 г. наложил подоходен данък върху търговията и индустрията, които дотогава не били облагани с директни данъци, за разлика от селското стопанство. Този данък бил дължим на всеки четири години в злато или сребро. В тогавашното централизирано натурално стопанство той се оказал толкова тежък и непосилен, че дребните занаятчии и търговци продавали дори децата си, за да го плащат [16:211]. Данъкоплатците масово и на всяка цена се стремели да избягват плащането на данъци, въпреки жестоките наказания. Най-богатите от тях просто си купували място в сената и легално не плащали. За по-бедните избягването било по-трудно – те се присъединявали към легионите, ставали държавни чиновници или разчитали на корупцията на данъчната администрация. *Юлиан* направил опит да изведе Рим от капана, в който го поставили предшествениците му – непосилни данъци, издържащи огромна армия и бюрокрация. Той намалил броя на държавните работници и чиновници, премахнал изключенията от облагане и намалил размера на данъците, отказал да увеличи заплатите на армията, но ги изплащал редовно. След него тези непопулярни сред армията и администрацията реформи, стабилизиращи ситуацията в империята, били забравени, а Рим изпаднал в продължителен и мъчителен колапс, завършил със завладяването му от варварите.

3. Съвременно схващане за данъците

Въпреки че данъците съпътстват човешката цивилизация от зората ѝ, дори и днес няма единно схващане за съдържанието, което се влага в това понятие. Причината се корени в неговата сложност, както и в това, че множество научни дисциплини, направления и традиции го изучават. Познати са различни, макар и близки по смисъл определения за данък, като вероятно нито едно не обхваща всички негови аспекти. От тях само тези на действащото законодателство имат правна сила. Поради това те са и най-точни, защото в случая

данъкът реално действа така, както е дефиниран. Българското законодателство не дава легално определение на това понятие. У нас за данък се приема всичко, наречено данък в закон. В този смисъл българската практика не е изключение – в законодателствата и на други държави не се открива определение. Легална дефиниция се прилага в германското законодателство: „Данъци са всички парични плащания, непредставляващи заплащане на определено благо, които са наложени с цел реализиране на приходи от публичната власт на всички онези, за които са изпълнени условията на закона [...]; реализирането на приходи може да е вторична цел” [17]. От тази дефиниция става ясно, че:

- плащанията в натура не са данък;
- целта на данъците е реализиране на приходи за публичната власт; това съществено ги отличава от глобите и имуществените санкции, които също постъпват в публичните бюджети, но не целят приходи за публичната власт;⁸
- срещу платени данъци отделният данъкоплатец не може да очаква получаване на определено благо;
- данъците се налагат от публичната власт; те нямат доброволен характер; това ги различава от даренията в полза на правителството или общините, които отразяват преди всичко волята на дарителя;
- данъци се налагат само въз основа на закон;
- съществуват случаи, в които реализирането на приходи не е основна, а вторична цел на данъците; такъв е случаят при прилагане на проактивна данъчна политика.

Въпреки че по определение отделният данъкоплатец не може да очаква получаването на конкретни блага срещу данъците си, а само

⁸ Обратното допускане, че държавата има за цел да се финансира от глоби и конфискации, и предвид това, че тя винаги се нуждае от все повече финансови средства, води до заключението, че държавата би имала полза от повече нарушения и престъпления, което е абсурд във всяка модерна демокрация.

(някакви) публични блага – такива и с такова качество, каквито публичната власт му предостави, и от които той дори не може да се откаже - „не искам да получавам публични блага, но няма да плащам и данъци“, все пак той в някаква степен може да ги контролира. В условията на непряка демокрация гражданите гласуват коя партия да ги представлява (при българската избирателна система), а в предизборните партийни програми се отделя централно място на данъците и публичните блага, които ще бъдат финансирани с тях. С други думи, непряко и в дългосрочна перспектива данькоплатците могат да влияят както върху тежестта и структурата на данъчното бреме, така и върху предлагането на публични блага. Колкото те са по-добре организирани около общо мнение, толкова тяхното влияние е по-силно [18:110-16].

Това модерно, действащо понятие за данък се очертава още по-ясно в сравнение с подобните му – квазиданъците (публични такси и публични осигурителни вноски). За всички тях е удобно да се въведе общо обозначаване (по аналогия с организацията на понятията в германоезичната традиция), а като такова тук ще бъде въведено понятието „налог“.⁹

За разлика от данъците, срещу плащането на публични такси се получават определени блага. Не всички блага обаче, предоставяни от публичната власт, могат да се финансират с такси, защото събирането им е възможно само при две условия: първо, ползвателят на услугата трябва да бъде идентифицируем и, второ, за това благо трябва да е приложим принципът на изключването - който не плати, няма да получи. В частност, чистите публични блага [19:63-8] не могат да се финансират с такси, а само с данъци.

По своята същност публичните осигурителни вноски са нещо средно между данъците и публичните такси. Те си приличат с таксите

⁹ Налози са всички плащания в полза на публичен бюджет, които лицата са длъжни по закон да правят.

по това, че представляват заплащане за определено благо. За разлика от тях обаче, то не може да се ползва индивидуално, а само групово, и плащането се извършва не за ползването му, а само за възможността то да се ползва. Докато с такси се финансират предимно смесени блага [20:182-3], срещу публични вноски се получават само определен вид смесени блага - т.нар. клубни блага.

Независимо от различията между трите налога, от материална перспектива те са близки помежду си – и трите водят до намаляване благосъстоянието на задължените да ги плащат лица. В публичния дебат у нас например осигурителните вноски се смятат за данък върху труда. Този подход е характерен не само за практиката, но с основание се застъпва и от представители на теорията. Поради това тези вноски присъстват и в класификацията на данъците, дадена от *Организацията за икономическо сътрудничество и развитие* (ОИСР) [21]. От друга страна, акцент може да се постави и върху формалните различия между налозите [22:378-95]. Този подход се следва и тук, поради което публичните вноски не са смятани за данъци върху доходите от труд. Важна особеност е, че за разлика от квазиданъците събирането на данъци не поставя специфични изисквания към благата, финансирани с тях, поради което те са универсален източник на средства за публичната власт.

Освен за финансиране, от средата на XIX в. Насам, данъците се прилагат и като инструмент на икономическата и социалната политика. В този случай финансирането на публичната власт (фискална функция на данъците) е тяхна „вторична цел“, а първична е да преразпределят богатството в обществото, да направляват ресурсите в икономиката, и да я стабилизират. Преразпределителната (редистрибуционната) предполага несправедливо разпределение на доходите или богатството в обществото, което налага преразпределянето им посредством данъци, т.е. „Законът отнема на едни онова, което им принадлежи, за да даде на други нещо, което не им принадлежи“, според думите на *Фредерик Бастиа*, френски

либерален икономист от първата половина на XIX в. [23:29]. Инструментите за това са, от една страна, бюджетът, а от друга - данъчната тарифа, вграждането на изключения и особени случаи на облагане, както и струпването на повече данъци за някои данъкоплатци. Направляващата (алокационната) функция на данъците се изразява в постигането или възпрепятстването на определено поведение на данъкоплатците. В рамките на стабилизационната функция данъчното облагане е инструмент за изглаждане на икономическия цикъл. Четирите функции на данъците се преплитат тясно една с друга.¹⁰

Елементите, изграждащи данъците, са дефинирани в материалните данъчни закони. Във всеки един от тях е определено кой е отговорен за плащането, респективно, към кого да се насочи законовата санкция при неплащане. Тези, които са длъжни да плащат данъци, са данъчно задължени лица или данъчни субекти. Всяко данъчно задължено лице (физическо или юридическо) притежава ред икономически характеристики. Следователно трябва да се определи не само то, но и какво във връзка с него се облага. Тоест, налага се да бъде дефиниран данъчният обект. Той е „физически, икономически или правен аспект [...] , дейност или парична сума, с които е обвързано данъчното задължение“ [24:96] и често служи като критерий за класификация на данъците. Дефинирането на данъчния обект е стъпка напред към определяне на дължимия данък (данъчен дълг, данъчно задължение), но само на негова база той не може да бъде изчислен поради липса на конкретната физическа, техническа или финансова величина, която количествено го характеризира. Тази величина е данъчната основа (данъчната база). Върху нея се налага

¹⁰ Освен преразпределителната от 30-те години XX в. активно заработват алокационната и стабилизационната функция на данъците. Едва от 80-те години на XX в. насам влиянието и на трите относително намалява, но и до днес те са активна част от арсенала инструменти на държавата за управление на икономиката и обществото.

данъчният размер (данъчна ставка, данъчна норма), който най-често показва данъкът, платим на сто единици данъчна база, т.е. най-често той се дава в процент. От предходния параграф стана ясно, че в подалечното минало данъчните тарифи рядко са били задавани предварително. Владетелят просто определял сумата, която желае да събере от данъци, и тъй като основите за облагане оставали в голяма степен постоянни, данъчните тарифи били нагласяни така, че да се достигне желаната сума приходи. В такава система данъкоплатците не знаели колко високи ще са данъците, които дължат. По-късно подходът е тъкмо обратен - с помощта на публикувана в закона тарифа всеки може предварително да определи колко данък ще плати (тъй като знае или може да прогнозира данъчната си основа). За разлика от миналото днес данъчните основи на данъкоплатците не са предварително известни на публичната власт. Те рядко са видими (реколта, брой прозорци, маси, легла, седалки, хектари и др.), а са свързани предимно с индивидуалното потребление и доходи, които могат само да бъдат прогнозирани въз основа на минали данни и/или във връзка с определени макроикономически показатели. Докато данъците не са окончателно събрани, не е ясно всъщност какъв е действителният им размер [25:83]. С други думи, тарифата от второстепенен се превръща в определящ елемент на данъците - днес всички данъци се основават на предварително известна и фиксирана в закон тарифа. Нещо повече, тя е „душата на всяка данъчна реформа, защото [...] има решаваща дума както за размера на данъчната тежест в отделния случай, така и за разпределението на данъчното бреме между всички данъкоплатци“ [26:XIV]. Въпреки че е изказана преди повече от осемдесет и пет години, тази мисъл не е загубила актуалността си – и в днешната епоха данъчните дискусии и реформи започват и завършват с данъчната тарифа. Проблемите на данъчната основа остават скрити и неразбрани за широкия кръг данъкоплатци.

4. Данъчен анализ

4.1. Икономически перспективи

Дори от краткото въведение в еволюцията на данъците, дадено в началото на тази студия, ясно проличават двете генерални тенденции за функциониране на държавата и обществото – в централизирана и децентрализирана форма. Първата предполага някаква степен на държавно управление на стопанството, докато във втората икономиката се самоуправлява и е следствие от поведението на гражданите в рамките на договорените от тях, или възникнали по целесъобразност правила. Въпреки културната склонност на определени общества към едната или другата форма, държавите преминават последователно в тях, сменяйки едната с другата.

Дихотомията „централизация - децентрализация“ логично се пренася в социалните научни доктрини: едни от тях защитават едната, други – другата перспектива, а трети се опитват да търсят среден път между тях. Такава е съдбата и на икономическата наука, в която микроикономическият анализ възприема перспективата на отделния икономически актьор (икономическия човек), а макроикономическият застава на гледището на националната икономика. Въпреки заемането на едната или другата позиция, което предопределя и спецификата на анализа, микро и макро нивата в икономиката не са изолирани едно от друго, а напротив – намират се в диалектическа взаимовръзка. В методически план и двата типа анализ си служат със специфичния метод на икономиката – този на „въображаемите конструкции“ [27:266], т.е. с модели. От друга страна, и двата се проектират върху анализа на данъците, защото именно те са главната материална връзка между микро и макро равнището в икономиката. Нещо повече, данъците са в състояние да радикализират антагонизма между тях, както показва не само историческият, но и ежедневиият опит.

Микроперспектива. За моделиране на икономическото

поведение на индивидуалния актьор теорията си служи с хипотетичния образ на *homo aeconomicus*, т.е. на икономическия човек (индивид). Чрез него пластично се изразяват основните микроикономически идеи и идеали. Образът му изкрystalизира през последната четвърт на ХХ в. в трудовете на икономистите от австрийската субективна школа (психологическа версия на неокласицизма).¹¹ Характерно за икономическия човек е, че той във всичките си действия се определя изключително от материалния си интерес, т.е. от максималната лична изгода, така както около век преди това констатира класикът *Адам Смит*: „Ние очакваме своя обяд не от благоволенieto на месаря, пивоваря или хлебаря, а от ревнивото им отношение към собствените им интереси“ [4:20].

Макар и да е ясно, че в действителността икономическият мотив се преплита с много други мотиви, тази мисловна абстракция позволява да се определи, какво би било поведението на един индивид при каквито и да са обстоятелства, когато той се ръководи само от този мотив [28:79]. Ползата за икономическия човек е следствие от задоволяване на потребностите му чрез потребяване на блага и от действие на закона за намаляващата пределна полезност. Предвид множащите се потребности¹² и оскъдността на богатата, пълното им задоволяване не се осъществява автоматично, а подлежи на ограничения и несигурност, както и предполага индивидуално действие – така, както се казва в *Битие (3:19)* - „С пот на лицето си ще ядеш хлябът си“. Отчитайки последното *Лудвиг фон Мизес* (неоавстрийски икономист от ХХ в.) допълва образа на икономическия човек като *действащ човек* - такъв, който заменя едно недостатъчно удовлетворяващо състояние с по-удовлетворяващо [27:43], задавайки по този начин едно перманентно действие в тази посока.¹³ За да води

¹¹ Главни представители са *Карл Менгер*, *Ойген фон Бьом-Баверг*, *Фридрих фон Визер*, *Емил Сакс* и др.

¹² „В действителност [...] човешките нужди нямат предел“ [29:89].

¹³ Мизес изгражда наука за човешкото действие – *праксеология*.

то до по-удовлетворяващо индивидуално състояние е необходимо индивидът перманентно да взема правилни решения,¹⁴ основани върху икономическия принцип - с единица жертва (усилие, разход) да се постига максимум резултат. Икономическият принцип е израз на *индивидуалната икономическа ефективност* и води до максимизиране на личната полза. На практика тя се гарантира от натрупване на максимално индивидуално богатство в настоящето.¹⁵

Фундаментална констатация на теорията е, че самозадоволяващ се индивид от типа на Робинзон Крузо не може да достигне максимално богатство от дейността си, защото то е възможно само въз основа на сътрудничество между повече индивиди [31:35-6]. Сътрудничеството се постига по два начина: чрез пазарния (ценовия) механизъм и въз основа на договор (институция), а кой от тях ще задейства се определя от нивото на съпътстващите ги трансакционни разходи, външни ефекти и необходимост от гарантиране на имуществени права.

Доброволното сътрудничество чрез пазарна размяна поражда ефекти – разделение на труда, икономическа специализация, намаляване на разходите и т.н., които всъщност създават допълнителните ползи за всички участници. Те привличат други пазарни участници, което води до конкуренция, т.е. до възможност един пазарен партньор да бъде заменян с друг. Критерий за замяната са цените, които даден участник е готов да плати или получи. За да изпълнява обаче пазарът пълноценно коопериращата си функция, не е достатъчно цените да пораждат у пазарните участници готовност за покупка или продажба (те се настройват по тях и не могат да ги

¹⁴ Нормативната теория на решението (т.нар. теория на рационалния избор) е поставена в утилитаристката традиция. Нейни съвременни представители са: *Гари Бекер, Джеймс Бюкенън, Джон Харсаяни, Гюнтер Бамберг, Михаел Битц, Хелмут Лаукс* и др.

¹⁵ Предпочитанията към настоящето е идея на *Ойген фон Бьом-Баверг*, доразвита от *Ървинг Фишер* [13].

променят), а е необходимо и всяко желание за трансакция (например за покупка) да среща съответстващо му по количество желание за обратна трансакция (за продажба). Изпълнено ли е това, пазарът (икономиката) е в равновесие.¹⁶ Известно е, че конкурентни пазари, на които всички участници са икономически индивиди и няма трансакционни разходи, се определят като съвършени. При тях изравняването на търсенето и предлагането е критерий за равновесие на цените и води до оптимум по *Парето*,¹⁷ т.е. до *ефективност в икономиката*, изразяваща се в максимална полза за действащите икономически индивиди.

Още към края на XVIII в. обаче е забелязано, че в стопанството се сменят фази на оживление и спад, водещи понякога до ускорена инфлация, паника и икономическа депресия. Как общата теория на равновесието да бъде примирена с това фактическо положение? Основавайки се върху фундаменталната роля на пазара като механизъм за сътрудничество на икономически индивиди, Мизес търси причината за бизнес циклите извън него. Така, интегрирайки елементи от теориите на *Дейвид Рикардо*, *Ойген фон Бьом Баверг* и *Кнут Виксел*, той открива, че цикълът е следствие от поведението на икономическите индивиди, които рационално реагират на разширеното предлагане на пари и кредит от страна на банковата система и правителството. Механизмът е следният: увеличеното предлагане на пари понижава лихвения процент под този, отразяващ равновесните индивидуални предпочитания към настоящето (т.е. потребление/инвестиции); ниският лихвен процент стимулира бизнеса да инвестира в дълготрайни активи (сгради, машини, оборудване и т.н.), увеличавайки освен това заплатите и разходите си; получавайки

¹⁶ Прилаганият за изследването на равновесието маргинален анализ предполага и изхожда от поведението на икономически индивиди. Теорията на (общото) пазарно равновесие е дадена от *Леон Валрас*, френски неокласически икономист от края на XIX началото на XX в., представител на Лозанската школа.

¹⁷ Италиански икономист и социолог от Лозанската школа.

нови пари, индивидите ги харчат въз основа на първоначалните си предпочитания към настоящето, но това означава, че те няма да спестят достатъчно, за да откупят новите инвестиции; спадът става неизбежен – пазарът ликвидира недостатъчно рентабилните инвестиции от фазата на оживлението и икономиката идва до равнището на предпочитанията потребление/инвестиции [32:21-2].

Разпределението на богатството между индивидите в тази доктрина е следствие от тяхната осигуреност с икономически фактори (труд и капитал) и от оценката, която пазарът дава на тези фактори. Тоест, действащите икономически индивиди са еднакво рационални, но не и еднакво богати: „неравенството на индивидите с оглед на богатството и приходите е основна черта на пазарната икономика“ [27:313] Следователно, необходимо условие за функционирането ѝ е участниците в нея да приемат това разпределение за справедливо, защото в противен случай ще я бойкотират. Теорията с немалко основание предполага, че равновесната пазарна цена е справедлива, защото пазарът дава възможно най-обективна оценка на разполагаемите индивидуални фактори към даден момент. Тя е резултат от еднакви правила за всички пазарни участници и честното, доброволно състезание между тях. В такъв случай тя се приема за справедлива, защото, както отговаря Св. Тома от Аквино още в средата на XIII в., обратното – т.е. „да продадеш нещо по-скъпо, отколкото то струва, или да го купиш по-евтино е [...] несправедливо и непозволено“ [33]. В стопанството пазарът действа като централен саморегулиращ се разпределителен механизъм и дава възможност всеки индивид да се наслаждава на плодовете от постиженията на другите [34:48]. Защо обаче факторите у един индивид са в изобилие, а при друг – в оскъдица, това не се тематизира в микроикономическата теория. Според нея справедливо е това, което осигурява най-голямо богатство за всички срещу наличните им фактори, а това е възможно само при съвършен пазар, идеалът към който трябва да се стреми спонтанният икономическия ред

(каталаксията).¹⁸ Пазарът има нужда от държава, която да го пази от външно нашествие и „закриля [...] всеки член [...] срещу несправедливостите и притесненията на всеки друг негов член“ [4:657], но тя не трябва да се вмесва в него, както пламенно проповядва Бастиа: „Ако личността е зачитана, ако трудът е свободен и ако плодовете от него са защитени от всяко несправедливо посегателство, никой не ще дели каквото и да било с държавата“ [35:21].

Защо все пак съществува сътрудничество посредством други институции (напр. договор)? Каква би била ползата за действащите икономически индивиди, при условие че пазарът гарантира максимално богатство и същевременно неговото справедливо разпределение? Причините се коренят в несъвършенствата на пазара, а те са следствие нарушаване на теоретичните предпоставки за съвършен пазар. Наличието на трансакционни разходи, неизбежни в практиката, както и разликата между реален и „действащ икономически“ човек, компрометират *de facto* съвършенството на пазара, а оттук и достигането до оптимум по Парето, както и водят до загуба на индивидуални ползи. За да не бъдат те пропуснати се налагат (по спонтанен начин) други механизми (други институции¹⁹), които да ги гарантират в рамките на сътрудничеството. Такава институция е договарът (в най-широк смисъл) [37:5], който фиксира правилата и редуцира несигурността. От него също произтичат икономически ефекти, подобни на тези при сътрудничество чрез пазара: разделение на труда, специализация, ниски трансакционни разходи [38], гарантиране на разпоредителски права (*property rights*) [39:82], интернализиране на външни ефекти и т.н., от които изникват и допълнителните ползи за действащите икономически индивиди. Пример за дълготрайно договорно сътрудничество са съвременните

¹⁸ Така го нарича Хайек. На древногръцки *катталлаттеiv* означава „обмяна“ или „изкуството да направиш от врага приятел“.

¹⁹ „измислените от хората ограничения на взаимоотношенията им“ [36:3].

предприятия и техните обединения [40]. От друга страна, договорът може да е справедлив, защото зависи от волята на договарящите се, както и от способностите им да защитят интересите си при разпределяне на богатата от сътрудничеството.

Особено важно е да се подчертае, че тези два механизма за коопериране (сътрудничество) на индивидите не работят изолирано, а съвместно един с друг: пазарът не може да функционира без солидна институционална рамка и, обратно, договорът не може да достигне ефективността на пазара в главните сфери на икономиката.

Макроперспективата заема първоначално подчинено положение в теорията, въпреки че още от средата на XVI в. меркантилистите пледират за държавна намеса с цел запазване на националното богатство (в тяхното разбиране това са ценните метали), а физиократите (XVIII в.) схващат стопанството като единен организъм. Неокласици от Кеймбриджката школа (последната четвърт на XIX до средата на XX в.) и в частност *Артур Пигу* създават Икономиката на благосъстоянието, която разширява оптимума на Парето с влиянието на държавата (политика на доходите, субсидии, данъци и др.). Именно тя е призвана в тяхното разбиране да преодолее пазарните дефекти и външните ефекти от икономическата дейност, достигайки по този начин до оптимум на благосъстоянието в обществото [41]. Оponирайки на Пигу, *Джон Мейнард Кейнс* създава със своята „*Обща теория на заетостта, лихвата и парите*“, публикувана през 1936 г., нова икономическа парадигма във връзка с усилията за излизане от Голямата депресия от 30-те години на XX в. Той скъсва с класическата традиция и нейната централна идея - невидимата ръка на пазара, която насочва усилията на икономическия индивид, преследвайки собствена изгода, „да съдейства за една цел [общото благо – бел. авт.], която съвсем не е влизала в неговите намерения“ [4:437].

Кейнс критикува като нереалистична автоматичната пазарна саморегулация, базирана на закона на *Сей* (предлагането създава

равно по обем търсене [42:56-9]) и обезсмисляща ролята на държавата в стопанството: „... всичко върви добре в този най-добър от всички възможни светове, при условие, че го оставим сам на себе си“ [43:37], и въвежда държавата като субект, натоварен да регулира активно и насочва икономиката: „ Аз очаквам да видя държавата, която [...] да поеме нарастващата отговорност за пряко организиране на инвестициите“ [43:138].

Той отрича също така автоматичната зависимост между спестявания и инвестиции, както и не приема, че цените са гъвкави; икономиката се адаптира чрез промени в обема. Кейнс я моделира като система от четири взаимосвързани пазара: стоков, трудов, паричен и капиталов - вграждайки в тях ключови психологически елементи: потребителите имат склонност да потребяват и спестяват, инвеститорите – да инвестират и разполагат с ликвидност. Тези склонности се проявяват на общоикономическо равнище в агрегирани величини: доход, потребление, спестяване и инвестиции. Дефинират се връзките и отношенията между тях в рамките на икономическия кръгооборот. Тези връзки се използват да се управлява заетостта, инфлацията и растежът в националното стопанство. Главен лост е „ефективното“ (съвкупното) търсене, защото, ако то е недостатъчно може да предизвика „задържането на просперитета“ (растежа) [43:37]. Какво всъщност става с производството, когато съвкупното търсене се променя? За да отговори на този въпрос, Кейнс въвежда инвестиционния мултипликатор, който „показва, че когато има нарастване на съвкупните инвестиции [на съвкупното инвестиционно търсене бел. авт.], доходът ще нарасне с величина, която е k пъти по-голяма от прираста на инвестициите“ [43:100].

Величината на мултипликатора зависи от пределната склонност за потребление - ако тя е голяма, и той е голям. На практика това означава, че ако правителството търси инвестиции (финансирани например със заеми), това ще доведе до покачване на съвкупното производство, доходите и заетостта в икономиката при твърди цени:

„Строителството на пирамиди, земетресения, дори войни могат да послужат като стимул за увеличаване на богатството. [...] Древният Египет е бил двойно по-щастлив и без съмнение е задължен за своето приказно богатство на това, че е разполагал с две такива дейности, а именно строителството на пирамиди и добива на скъпоценни метали“ [43:112-3].

За да бъдат стимулирани инвестициите (в условията на депресия), а оттам заетостта (и богатството), лихвеният процент трябва да се снижава, защото той е граница на изкисваната възвращаемост от инвестициите. Тъй като той зависи от склонността към спестяване и от количеството пари в обръщение, ясно е, че чрез управление на тяхното количество, може да се влияе върху обема на инвестициите.²⁰ Кейнс предлага и други инструменти за управление на съвкупното търсене (в т.ч. данъците) и лихвения процент, като целта е икономиката да се поддържа в „постоянен квазибум“ [43:264].

Той смята, че цикличността в стопанството се дължи на циклична промяна в пределната ефективност на капитала. Макар и да не развива цялостна теория на цикъла, Кейнс цели изглаждането (стабилизирането) му с инструментите на държавните разходи, данъците и монетарната политика.

В своята Обща теория той се занимава и с проблема за справедливото разпределение на богатството: „Най-голямата грешка на икономическото общество, в което живеем, е [...] произволното и несправедливо разпределение на богатството и доходите. [...] От края на XIX век насам бе достигнат значителен прогрес в премахването на много големите различия [...] Мнозина биха искали да видят този процес много по-напреднал“ [43:305].

Ред именити учени доразвиват в различни посоки интелектуално завладяващите идеи на лорд Кейнс. Между тях са имената на *Алвин*

²⁰ По-късно това положение изкрystalизира в т.нар. кейнсиански монетаризъм (Роберт Клауър, Аксел Лейонхувуд, Хаймън Мински и др.).

Хансен, Джон Хикс, Пол Самуелсън, Никълъс Калдър, Джеймс Тобин, Франко Моделиани, Джоузеф Стиглиц и др. [44:343-82].

Интеграция или дезинтеграция. Въпреки че дори краткият идеен обзор на двете икономически перспективи (доктрини) е достатъчен да се очертае фундаменталното противоречие между тях, многобройни са опитите за прокарване на теоретични „мостове“. Най-амбициозният е този на нобеловия лауреат *Пол Самуелсън* (т.нар. кейнсианско-неокласически синтез), състоящ се в осмисляне на кейнсианската доктрина в светлината на неокласическата теория и целящ постигане на макроравновесие. Поради това че няма автоматичен механизъм, водещ икономиката към пълна заетост, според Самуелсън държавната намеса в икономиката е неизбежна [45:167,437]. От страна на новите кейнсианци *Дон Паткин* например допуска неокласическата идея за икономическо равновесие, но посочва, че са вероятни дълготрайни отклонения от него, които са устойчиви, отричайки предпоставката за (абсолютен) автоматизъм и бързо действие на ценовия механизъм на всички пазари [46]. *Роберт Клоуър* разработва дуална теория, според която системите за вземане на икономически решения в условията на икономическо равновесие и на неравновесие се различават една от друга, поради което и двете икономически доктрини имат своето място и значение [47]. *Баро и Гросман* стъпват на неокласическия постулат за икономическо равновесие, превръщайки го в еталон в рамките на теорията си на икономическото неравновесие [48]. Опитите продължават и до днес.

За разлика от новите кейнсианци, посткейнсианците са за повече идейна чистота. Те изоставят неокласическата идея за общо равновесие, смятайки, че то е винаги временно и не може да обясни природата на икономическата реалност, която според тях е поредица от състояния на временни равновесия, неравновесия и квазиравновесия. Посткейнсианците признават първостепенната ролята на инвестициите в макроикономиката и включват като важен фактор поведението на инвеститорите в условия на несигурност. От

инвестициите зависи и разпределението на богатството в стопанството и теорията е доразвита в тази посока от *Никълъс Калдър* [49]. Според него преразпределянето е възможен инструмент за постигане на справедливост, но той действа само в определени граници, защото извън тях срещу него възниква реакция. Освен с несигурността посткейнсианците обосновават виждането си за перманентно икономическо неравновесие и с наличието на олигополи, с възникването на нови технологии, както и със социалните конфликти.

Доразвивайки неокласическата (макро)традиция, монетаристите от Чикагската школа приемат, че икономиката е саморегулираща се пазарна система, стремяща се към дългосрочно равновесие при оптимално използване на ресурсите, и че интервенционизмът е основната причина за разрушаването му. Те изследват влиянието на промените в паричното предлагане върху функционирането на пазарната икономика (паричното търсене е устойчиво [50:62]) и стигат до извода, че ако ръстът му е слаб, тя ще изпадне в рецесия, и обратно – ако паричното предлагане расте ексцесивно бързо, то поражда инфлация: „От незапомнени времена суверените – били те крале, императори или парламенти – са се изкушавали да прибегват до увеличаване на количеството пари като средство за набиране на ресурси за воденето на войни, построяването на паметници или за други цели. И често са се поддавали на изкушението. А при всички случаи инфлацията е била по петите му” [50:238-9].

Следователно, за да е устойчива икономическата система, предлагането на пари трябва да расте с темп, близък до динамиката на БВП. Монетаристите отричат стабилизационна фискална политика, препоръчвайки балансиран бюджет.

За новите (макро)класици остава валидна предпоставката, че за всяко предлагано количество винаги има съответстващо му по обем търсене, т.е. че по принцип пазарите са в равновесие. За разлика от предшествениците им (неокласиците) те смятат, че въпреки еластичността си цените (и количествата) не са детерминирани в

еквилибриума, а стохастично трептят около него. От друга страна, новите класици развиват задълбочена икономическа теория на информацията (съвършена и несъвършена), която поставят върху постулата за икономическия (рационалния) човек. Така се появява теорията за рационалните очаквания, изследваща (в т.ч. въз основа на стохастични методи) рационалното индивидуално поведение в светлината на връзката (в различните ѝ форми) между информацията за миналото и очакванията за бъдещето [51]. С тази теория те доказват, че ефектите от кейнсианската политка ще бъдат предвидени и обезсилени от действията на индивидите. Така *Робърт Лукас* обосновава неутралността на интервенционизма [52]. В противовес на кейнсианските теории, адресирани към търсенето, новите класици разработват „теория на предлагането“, в която главна роля играят ниските данъци, намаляването на държавните разходи, балансирането на бюджета, дерегулацията на икономиката. Дългосрочни правила трябва да заменят политиката на управление чрез текущо държавно вмешателство в стопанството [53][54]. Икономиката на предлагането е в основата на *Рейгънмиката* и *Татчеризма* от средата на 80-те години на XX в., които трябваше да се справят с негативните последствия от прилагането на кейнсианските политики. Икономиката на предлагането успешно се доказва в борбата с раздутите публични разходи, бюрокрацията, високите данъци, повишеното ниво на инфлацията, високата и растяща задлъжнялост на западните държави, и логично беше възприета като инструмент при трансформацията на *Paх Sovietica* към демокрация и пазарно стопанство, започнала в средата на 90-те години на XX в.²¹

²¹ Тук се прилага т.нар. шокова терапия, термин, въведен от *Милтън Фридман* във връзка с експериментите му през 70-те години на XX в. в Чили като съветник на генерал Аугусто Пиночет. Негов наследник в изкуството на шока е харвардският възпитаник *Джефри Сакс*, а планът му за икономическа трансформация е приложен за пръв път в Боливия в края на 80-те години на XX в. В края на 90-те години тази доктрина изкрystalизира в т.нар. Вашингтонски консенсус, който се превръща в

Световната финансова криза от 2008 г. постави централната дилема на икономическата теория – свободен пазар или интервенционизъм, отново и остро във фокуса както на диагностиката, така и на предложенията за излизане от кризата: „Попитайте някой икономист защо се появяват периоди на развитие и упадък и ще получите най-различни отговори. Някои ще кажат, че кризите са неизбежно следствие от намесата на държавата на пазара. Други ще настояват, че причината е в липсата на достатъчно държавно участие” [55:45].

От едната страна:

Великата кейнсианска илюзия, според която паричната политика може да бъде използвана за стимулиране на икономиката, се намира в основата на тежката криза на нашето време [56:21]. [Тя – бел. авт.] не корени своя произход в свободното функциониране на финансовите пазари, а напротив, в две от най-големите учреждения [Фани Мей и Фреди Мак – бел. авт.], които, възползвайки се от държавни привилегии, напълно избягват неумолимата строгост на пазарите [56:42]. Кейнсианските идеи се радват на много голям успех въпреки тяхната мъглива несвързаност [...]: ако има безработица, увеличете обществените разходи, прибегнете към парично създаване, раздайте покупателна способност. Тези рецепти са, разбира се, манна небесна за политиците, които не се притесняват да увеличават държавните дефицити, защото те първо са загрижени да спечелят гласовете на избирателите (нека харчим сега, ще плащаме после ... след изборите) [56:112].

От другата страна:

Човек може да е смятал, че с кризата от 2008 г. [...] никой никога вече [...] не би твърдял, че пазарите се самокоригират и че можем да разчитаме на егоистичното поведение на участниците на пазара да гарантира, че всичко върви добре [57:11-2]. Ниските лихви по

основа за политиката на МВФ и Световната банка за „структурни реформи”.

кредитите в съчетание с твърде либерални регулации подхранваха жилищния балон [57:22]. Спукването [...] скоро доведе [...] до рецесия [57:72]. Финансовата система се справи толкова зле с управлението на риска [защото - бел. авт.] пазарът не го оценяваше правилно [57:39]. Три предизвикателства [има пред неизбежните регулации – бел. авт.]: възстановяване на устойчиво съвкупно търсене [...]; реформиране на финансовата система [...]; и реструктуриране на американската и другите световни икономики [57:127].

4.2. Видове данъчен анализ

Дори само последните два цитата ясно показват резултата от близо осемдесетгодишна поляризирана икономическа дискуссия. Различията между микро и макро перспективата и техните аргументационни линии се оказват в крайна сметка непримирими. Този извод е съществен, защото и двете доктрини се проектират върху анализа на данъците, а противопоставянето им налага избор на перспектива винаги, когато трябва да се анализира данъчен проблем.

Докато за публичната власт данъците са централен източник за финансиране и инструмент за интервенции в икономиката, за данъкоплатците те са значителен разход, намаляващ благосъстоянието им, поради което те се стремят да ги намаляват или избягват [25:101]. От трета страна, данъците са регламентирани в закони, елемент от правна система на държавата, и написани в съответствие с юридическата теория. Следователно действащите данъци са продукт както на поляризираната икономическата традиция, така и на юридическата наука, което ги прави не само трудни за разбиране и анализ, но и предполага познаване на главните видове данъчен анализ, задачите им и взаимовръзките между тях.

Данъчното право класифицира данъчните разпоредби на материално, процесуално и наказателно-правни [58:1]. За да бъдат те елементи от правната система на държавата, трябва да съответстват

на конституцията, установяването на което е една от главните задачи на юридическия данъчен анализ. От друга страна, той приоритетно се занимава с данъчния процес, като проверява съответствието му с административноправните принципи, неговата справедливост и практическата му приложимост. Третата основна задача е обясняването, тълкуването и класифицирането на видовете данъци въз основа на юридически критерии и принципи.²² Залагането на определени критерии и принципи има изключително важно значение за организацията и ефектите на действащите данъчни системи. На четвърто място, специално се открояват проблемите на данъчната справедливост, изразяваща се в система от принципи – преди всичко *равномерност на облагането и принципа на възможността за плащане* [59:3]. Правните нормите се изследват за съответствие с тези принципи. Тук данъчноправният анализ влиза в дискусия с икономическите и политикофилософските постановки, докато, от друга страна, по-скоро възприема някои от икономическите концепции за ефективността на данъците [60:72-124]. Не само перспективите и целите, но и инструментариума на юридическия и икономическия анализ се различават значително, въпреки че и двата в крайна сметка преследват усъвършенстване на данъчните структури, въплътени в материалните данъчни закони.

От **микроикономическа перспектива** генерално се възприема, че данъците се понасят от физически лица (от „действащите икономически индивиди“), тъй като предприятията и техните обединения имат само инструментална функция – да генерират доходи за собствениците си, които в крайна сметка са винаги физически лица [61:274] (тук се изключват държавните стопански предприятия, тъй като в тази доктрина тях не би трябвало изобщо да ги има).

Първата задача в това направление е филтрирането на

²² Такъв критерий е например „лице“, което в юридическото схващане може да е физическо и юридическо, а данъците са върху физически и върху юридически лица.

икономическото съдържание от материалните данъчни закони и тяхното „преподреждане“ от гледище на паричните потоци и богатство на данъкоплатците (физически лица). Този тип анализ се интерпретира като „пропедевтика“²³ на микроикономическата данъчна теория – нейна подготвителна задача за систематизация [58:7,23]. Разкриването и систематизирането на икономическите елементи на данъчните закони позволява да се открият типичните калкулации на данъчните бази и приложимите размери към тях, отговарящи на различните обекти, субекти, случаи и изключения. Изчистени от правната казуистика и форма, те стават „видими“ като схеми за облагане, въз основа на които може да бъде постигната и първата основна задача на микроикономическия данъчен анализ – *минимизиране на индивидуалното данъчно бремене*. От друга страна, така изчерпателно се описва (дефинира) обектът, който ще изследват другите видове данъчен анализ. В методически план данъчната пропедевтика работи с позитивен, статичен, дескриптивен метод, състоящ се в целенасочен избор на законови разпоредби и конструиране на схеми за селекция и трансформация на индивидуални доходи и богатства в данъчни задължения.

Втората задача е анализът на оптималното разпределение на данъчното бремене в стопанството [62:220-8]. При нея най-важно място заема позитивната теория за прехвърлянето на данъците, която изследва кои икономически актьори понасят тежестта на данъците след действие на пазарния механизъм, въпрос, който се изследва и емпирично. Без отговор по него справедливостта на данъците не би могло да се изследва в пълнота.

Третата задача е оценяването на данъчната справедливост. Тук се полагат системи от принципи (еквивалентност, способността за плащане и др.) и теории (напр. Теория на жертвата), т.е. норми за

²³ Пропедевтика (*προπαιδευτική* предварително уча, да се подготвя) - съкратено резюме на всяка наука по систематичен начин, т.е. подготовка, въвеждащ курс във всяка наука, предварително дълбоко и детайлно проучване на дисциплината.

справедливост, и се търси съответствие на действащите данъчни структури с тях. Извършват се и емпирични изследвания на този проблем в негови конкретни проявления. Теорията в сравнително малка степен е успяла да операционализира и включи данъчните принципи в микроикономическия анализ, така че в това отношение да превъзхожда системата от принципи, прилагани от Данъчното право [64].

Четвъртата задача е свързана с микроикономическите ефекти (ефект на дохода и на субституцията) вследствие на облагането. Ефектът на дохода е неизбежен, но поради деформиращото влияние на данъците върху икономическото поведение на индивидуалните актьори, той се съпровожда от ефект на субституцията, който предизвиква загуба на благосъстояние в икономиката. Някои ефекти се понасят от потребителите, други от производителите, трети рефлектират в промяна на количеството на предлагания труд и т.н. Въз основа на нормативен анализ на данъчното въздействие върху поведението на икономическия човек, теорията предлага модели за оптимално данъчно облагане [65]. Главна черта, отличаваща задачи от две до четири, е прилагането на микроикономическия инструментариум, който най-често, макар и не винаги, е от типа „два фактора - два периода“ във формата на графики и формули.

За разлика от тях, *петата* задача, изхожда от теорията на решението, схващано абстрактно като избор между алтернативи, и изследва нормативно дали и как данъците му влияят. Това става чрез сравняване на едно и също решение преди и след данъци. Ако то се промени, значи че причина за това са данъците, т.е. те имат ефекти. След като са установени данъчните ефекти, те се използват за максимизиране на индивидуалната полза. Формална неутралност на данъците е налице, когато те не влияят върху индивидуалните решения, и тя е отправна точка в този тип данъчен анализ. Решенията, които теорията проблематизира в този контекст са четири: избор на правнорегистрационна форма, решение за инвестиция, за

финансиране и за разпределение на печалбата. Тъй като последните три се тематизират изчерпателно в Корпоративните финанси, и методиката на този тип данъчен анализ е взимствана от там – многопериодни (динамични) калкулации, отчитащи стойността на парите във времето [66].

Кръгът се затваря – микроикономическият анализ тръгва от данъчните закони и в крайна сметка се връща при тях. *Шестата* задача на микроикономическия анализ, наред с максимизирането на индивидуалната полза, е изработването на предложения за усъвършенстване на данъчната техника. Така той се явява теоретичен коректив на Данъчното право [67:43-8]. Това става въз основа на анализите в рамките на горните пет задачи от това направление.

Макроикономическият анализ на данъците се концентрира във фискалната политика, в рамките на която те са важен компонент. Първата задача, в която е фокусирана фискалната политика, е тази за бюджетното салдо и по-специално за данъчните приходи, които трябва да го гарантират (фискална функция на данъците). В тази посока се разработват методи и модели за планиране на постъпленията от различните данъци и се предлагат мерки за контрол върху събирането им. Тук икономическият анализ се доближава до някои от задачите на Данъчното процесуално и материално право. Втората задача е свързана с активното управление на икономиката (инфлация, безработица, растеж) и обществото (справдливост) и се изпълнява от алокационната, преразпределителната и стабилизационната функция на данъците [68:7-13]. Първата засяга каква част от богатата се осигуряват от държавния сектор, т.е. колко голямо да е данъчното бреме в отношение към brutния вътрешен продукт, и как поведението на икономическите актьори да бъде насочвано с цел преодоляване на пазарните провали.²⁴ Преразпределителната функция се внедрява в

²⁴ „Пазарен провал“ е термин, характеризиращ невъзможността на пазара да разпределя ефективно стоки и услуги. Провалът може да се разглежда като

данъчните структури с цел постигане на по-справедливо разпределение на доходите и/или богатството в обществото. Стабилизационната функция е плод на кейнсианската теория и при нея данъчното облагане е инструмент за стабилизиране на икономиката, която по природа (поради пазара) е нестабилна (циклична). Ето защо държавата трябва да въздейства контрациклично, за да я стабилизира. Изпадне ли тя в равновесие при ниски заетост и производство, краткосрочно трябва да се стимулира съвкупното търсене чрез понижаване на данъците (и/или увеличаване на публичните разходи), което ще я тласне към по-високи равнища на заетост и производство. Обратно, при „прегриване“ тя трябва да се „охлади“ чрез по-високи данъци (и/или намалени разходи). За да се постига това се вграждат автоматични стабилизатори, които приглушават ефектите от промени в съвкупното търсене върху равнището на БВП в плюс и минус. Основните са пропорционалният данък върху дохода²⁵ и помощите за безработни. Тогава, когато тяхното въздействие върху съвкупното търсене е недостатъчно, фискалната политика прилага и конкретни въздействия за коригирането му [69].

5. Заключение

И след опитите за синтез съществува непреодолима пропаст между микро и макроперспективата в икономическите възгледи, въпреки че индивидуалният актьор и икономиката са две страни на едно единно цяло, което не би могло да съществува, без която и да било от тях. Данъците свързват материално тези две нива в икономиката.

сценарий, при който отделните индивиди преследват личен интерес, което води до незадоволителни резултати за икономиката и обществото като цяло.

²⁵ Стабилизиращата роля на пропорционалния данък се дължи на това, че намалява размера на мултипликатора.

Всяка от двете перспективи се проектира по специфичен начин върху разбирането и анализа на данъците. Има икономически категории и понятия, за които полярността на икономическата традиция не е съществена. Данъците обаче не могат да бъдат разбрани и анализирани извън нея.

Използвана литература

- [1] Schumpeter, J. A. Aufsätze zur Soziologie. Tübingen: Mohr, 1953.
- [2] Adams, Ch. For Good and Evil: The Impact of Taxes on the Course of Civilization. Lanham: Madison Books, 1994.
- [3] Омир Илиада. София: „Захарий Стоянов“, 2009 г.
- [4] Смит, А. Богатството на народите. София: „Рата“, 2006 г.
- [5] Gerloff, W. *Steuerwirtschaftslehre*. In Handbuch der Finanzwissenschaft, Bd. 2. 2. Aufl., Tübingen: Mohr, 1956.
- [6] Cancik, H. u. Schneider, H. (Hrsg.) Der neue Pauli: Enzyklopädie der Antike, Bd. 11. Stuttgart u. Weimar: Metzler, 2001.
- [7] Херодот История. София: Нов български университет, 2010 г.
- [8] Ростовцев, М. История на Древния Изток. София: „Лаков Прес“, 1992 г.
- [9] Aldren, C. The Egyptians. New York, 1963.
- [10] Ростовцев, М. История на стария свят, т. I. София: „Анубис“, 1994 г.
- [11] Wilson, N. Encyclopedia of Ancient Greece. New York a. London: Routledge Taylor & Francis Group, 2006.
- [12] Аристотел Атинска полития. София: „Христо Ботев“, 1993 г.
- [13] Vocke, W. *Die direkten Steuern der Römer*. In Zeitschrift für die gesamte Staatswirtschaft. Bd. 15, H. 4, 1859, S. 665-707.
- [14] Утченко, С. Цицерон. София: „Отечествен фронт“, 1985 г.
- [15] Ростовцев, М. История на Стария свят, т. II. София: „Анубис“, 1994 г.

[16] Гибън, Е. Залез и упадък на римската империя, т. I. София: „Лик“, 1999 г.

[17] Abgabenordnung (AO), § 3, Abs. 1 [online]
http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/ao_1977/gesamt.pdf.
[visited on 18.03.2013].

[18] Брусарски, Р. Публични финанси. София: „Стопанство“, 2005 г.

[19] Hillman, A.L. Public Finance and Public Policy. Cambridge University Press [online], 2003.

[20] Стоянов, В. Теоретични и публични финанси. София: „Галик“, 2009 г.

[21] The OECD Classification of Taxes, [online]
http://www1.oecd.org/ctp/tax-policy/RS_OECD_classification_of_taxes_2012.pdf [visited on 18.03.2013].

[22] Стоянов, В. Основи на финансите, том I. 7 изд., София: „Галик“, 2003 г.

[23] Бастиа, Ф. Законът. София: „МаК“, 2005 г.

[24] Neumark, F. *Theorie der Besteuerung*. In Handwörterbuch der Sozialwissenschaften, Bd. 10. Stuttgart: C. Fischer u.a., 1956.

[25] Schmölders, G. *Allgemeine Steuerlehre*. 5. Aufl., Berlin: Duncker & Humblot, 1980.

[26] Bräuer, K. *Umriss und Untersuchungen zu einer Lehre vom Steuertarif*. Jena: Gustav Fischer, 1927.

[27] Мизес, Л. ф. Човешкото действие. София: „МаК“, 2011 г.

[28] Дел Векио, Д. Справедливостта. София: „Юриспрес“, 1995 г.

[29] Хайек, Ф. А. ф. *Право, законодателство и правов ред, Т. 3. Политическият ред на свободния народ*. София: „Св. Климент Охридски“, 1998 г.

[30] Fisher, I. *The Theory of Interest*. New York: The Macmillan Company, 1930, Part I, Chapter IV.

[31] Rothbard, M. N. *The Ethics of Liberty*. New York a. London: New York University Press, 1998.

[32] Rothbard, M. N. *The Essential of Mises*. Auburn: Ludwig von Mises Institute, 2009.

[33] Тома от Аквино. Сума на теологията, част II, раздел 2. София: „Изток-Запад“, 2009 г., въпрос 77.

[34] Мизес, Л. ф. *Антикапиталистическото мислене*. София: „Сиела“, 2008 г.

[35] Бастиа, Ф. *Държавата*. София: „МаК“, 2008 г.

[36] North, D. *Institutionen, institutioneller Wandel und Wirtschaftsleistung*. Tübingen: Mohr, 1992.

[37] Knight, J. *Institutionen und gesellschaftlicher Konflikt*. Tübingen: Mohr, 1997.

[38] Coase, R.H. *The Nature of the Firm*. In *Economica, New Series*, Vol. 4, No. 16, 1937, pp. 386-405.

[39] Richter, R. u. Furuboth, E. *Neue Institutionenökonomik: eine Einführung und kritische Würdigung*. Tübingen: Mohr, 1996.

[40] Stauenberg, B. u. Schmidt, R.H. *Vorarbeiten zu einer Theorie der Unternehmung als Institution*. In Kappler, S. (Hrsg.) *Rekonstruktion der Betriebswirtschaftslehre als ökonomische Theorie*. Spardorf: Wilfer, 1983.

[41] Pigou, A. C. *The Economics of Welfare*. 4th ed., London: Macmillan, 1932.

[42] Say, J.-B. *A Treatise on Political Economy; or the Production, Distribution, and Consumption of Wealth*. Philadelphia: Claxton, Remsen & Haffelfinger, 1880.

[43] Кейнс, Д. М. *Обща теория на заетостта, лихвата и парите*. София: „Принцепс“, 2001 г.

[44] Кънев, М. и кол. *Икономически теории: прозрения и пристрастия на великите икономисти*. Велико Търново: „Абагар“, 2005 г.

[45] Samuelson, P. A. *Economics. An Introductory Analysis*. New York: McGraw-Hill, 1948.

[46] Patinkin, D. *Money, Interest and Prices*. 2nd ed. New York:

Harper & Row, 1969.

[47] Clover, R. W. *The Keynesian Counter-revolution: A Theoretical Appraisal*. In Hahn, F. H. a. Brechling, F. (eds.) *The Theory of Interest Rates*. London: Macmillan, 1965, pp. 103-125.

[48] Barro, R. J. a. Grossman, H. J. *A General Disequilibrium Model of Income and Employment*. In *American Economic Review*, Vol. 61, No. 1, 1971, pp. 82-93.

[49] Kaldor, N. *Alternative Theories of Distribution*. In *The Review of Economic Studies*, Vol. 23, No. 2, 1955-6, pp. 83-100.

[50] Фридман, М. *Немирството на парите: епизоди от монетарната история*. София: „Дамян Яков“, 1994.

[51] Muth, J. F. *Rational Expectations and the Theory of Price Movements*. In *Econometrica*, Vol. 29, No. 3, 1961, pp. 315-335.

[52] Lucas, R. E. Jr. *Nobel Lecture: Monetary Neutrality*. In *Journal of Political Economy*, Vol. 104, No. 4, 1996, pp. 661-682.

[53] Laffer, A. B. *Supply-Side Economics*. In *Financial Analysts Journal*, Vol. 37, No. 5, 1981, pp. 29-43.

[54] Lucas, R. E. Jr. *Supply-Side Economics: An Analytical Review*. In *Oxford Economic Papers, New Series*, Vol. 42, No. 2, 1990, pp. 293-316.

[55] Рубини, Н. и Мим, С. *Кризисна икономика: Основен курс за бъдещето на финансите*. София: „Сиела“, 2001 г.

[56] Сален, П. *Назад към капитализма ... за да избегнем кризите*. София: „Сиела“, 2011 г.

[57] Стиглиц, Д. *Свободно падане: Америка, свободните пазари, кризата и виновните за нея*. София: „ИнфоДАР“, 2011.

[58] Siegel, Th. u. Bareis, P. *Strukturen der Besteuerung*. München u. Wien: R.Oldenbourg, 1999.

[69] Tipke, K. *Die Steuergerechtigkeit in Theorie und Praxis*. Köln: Dr. Otto Schmidt, 1981.

[60] Tipke, K. u. Lang, J. *Steuerrecht*. 18. Aufl., Köln: Schmidt, 2005.

- [61] Rosen, H. Public Finance. Boston: McGraw Hill, 2005.
- [62] Zimmermann, H. u. Hanke, K. D. Finanzwissenschaft. Eine Einführung in die Lehre von der öffentlichen Finanzwissenschaft. 7. Aufl., München: Vahlen, 1994.
- [63] Брусарски Р. Плоският подоходен данък – пропорция или прогресия. Икономически и социални алтернативи, 2012 г., бр. 3, сс. 132-141.
- [64] Tipke, K. Ein Ende dem Einkommensteuerwirrwarr!? Rechtsreform statt Stimmenfangpolitik. Köln: Schmidt, 2006.
- [65] Wiegard, W. u. Bach, S. *Finanzwissenschaft*. In Zimmermann, K. (Hrsg.) Neue Entwicklungen in der Wirtschaftswissenschaft. Heidelberg: Physica, 2002, S. 43-112.
- [66] Калчев, Е. *Данъчното планиране – иновативно приложение на корпоративните финанси*. В Касърова, В. и др. (Съст.) Корпоративните финанси в България: днес и утре. София: Нов български университет, 2010 г., сс. 223-235.
- [67] Schneider, D. Grundzüge der Unternehmensbesteuerung, 6. Aufl., Wiesbaden: Gabler, 1994, S. 43-48.
- [68] Мъсгрейв, Р. и П. Държавни финанси: теория и практика. София: „Отворено общество“, 1998 г.
- [69] Владимиров, В. Фискална политика и макроикономическа стабилизация. Варна: „Стено“, 2011 г.